

DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI2503157S>

UDC: 27-1:271.222"199"/(497.11)

прегледни рад

МИЛЕСА СТЕФАНОВИЋ-БАНОВИЋ

Етнографски институт САНУ

kimiaera@gmail.com

ORCID 0000-0002-2733-134X

МИКОЊА КНЕЖЕВИЋ

Етнографски институт САНУ

mikonjaknezevic@gmail.com ORCID 0009-0007-5148-776X

Православље у Србији: преглед црквено-теолошке литературе у постсоцијалистичком периоду*

У тексту се даје преглед црквено-теолошке литературе објављене у Србији у постсоцијалистичком периоду, са посебним акцентом на последњу деценију 20. столећа. Описани су магистрални трендови у издаваштву, укључено је на главне монографије и периодике, као и на друштвено-политичке координате које су одређивале програмске платформе различитих издавачких центара.

Кључне речи: Православље, Србија, литература, Црква, теологија

---

* Текст је резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2024. години, број: 451-03-136/2025-03/ 200173, од 04.02.2025, као и резултат рада на пројекту „Црквено-религијске праксе православних верника у Србији: антрополошко истраживање” који финансира Министарство културе РС (број 451-04-1739/2023-02 од 04. 07. 2023. године).

Orthodoxy in Serbia: Post-Socialist Period Literature Overview

In this paper, the authors give an overview of the theological and church-related literature that was published in Serbia during the post-socialist period, particularly focusing on the last decade of the 20th century. The paper highlights the dominant trends in the publishing industry of that time, showcasing the key monographs and periodicals that were released. Additionally, it discusses the socio-political context and influences that shaped the program directions of various publishing centers.

Keywords: Orthodoxy, Serbia, literature, Church, theology

Пад Берлинског зида и раздруживање СССР-а крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 20. века означили су коначни крај Хладног рата. Биполарни свет, у којем је „прва земља социјализма“ представљала једину противтежу хегемонији Сједињених Америчких Држава, нестао је са обзорја, што је донело нову конфигурацију снага на геополитичкој мапи света. Ишло се чак толико далеко да је најављиван „крај историје“, што је требало да значи да се новоуспостављени поредак има сматрати коначним исходом повесних збивања (Фукујата 1996). А на крају тог пута стајала је не само војна и економска премоћ САД, него и њена хибридна култура, која је за своју сврху имала политичку и културолошку глобализацију, својеврсни *Gleichschaltung*, који је – испод своје еманципаторске фасаде – требало да води постепеном укидању или дезавуисању особености, суверенитета и самоперцепције појединачних народа (уп. Mitrović 2005: 4).

Социјалистичка Југославија је, са својим ауторитарним, једнопартијским системом, изгубила у новој геополитичкој констелацији место које је до тада заузимала. Деценијама економски и политички подупирана зарад њеног (невољног) одметања од СССР-а, а све у циљу прављења пукотина у такозваном источном блоку, она је престала да има стратешку важност, па је – нагризена националним поделамма, рђавим економским стањем и задуженошћу која датује још од краја седамдесетих година – урушена као кула од карата и нестала у крвавом грађанском рату (1991–1995). Ново политичко стање донело је и нове културолошке изазове, преосмишљавање идентитета новонасталих „растројених држава“, као и оживљавање комунистичком

идеологијом затомљених традицијских саставница. У том контексту долази до снажне обнове интересовања за религију (које је започело још осамдесетих година), што је конкретно у српски културолошки модел почело враћати православље као један од незаобилазних делова српске самоперцепције. Деценијама маргинализована као недржавни и антидржавни елемент, десеткована одмах после Другог светског рата убијањем и склањањем стотина њених свештеника (Džomić 2003), Српска православна црква из позиције аутсајдера, који је морао правити нужне компромисе у циљу самоодржања, постепено постаје активни учесник у културним и политичким збивањима, обликујући све више јавну свест својих верника – али не само њих. Важну улогу у прелазном периоду – дакле, неких десетак година пре слома комунизма – одиграли су учени теолози из групе такозваних „Јустиноваца”: Амфилохије Радовић, Атанасије Јевтић, Иринеј Буловић и Артемије Радосављевић, који су својим пастирским радом, професорском делатношћу, али и видним ангажманом у културним дешавањима показали не само духовну, већ и академску потку хришћанског погледа на свет, чиме су вршили утицај на најразличитије слојеве српског становништва¹ и тако припремили тло за неку врсту обнове православља у Србији која се збила крајем 20. столећа.

Нема сумње, један од важнијих чиниоца све веће видљивости Српске православне цркве у времену посртања и урушавања комунистичког ауторитарног режима представљала је њена издавачка делатност. Иако у тешким и понекад немогућим условима, који су поред осталог довели и до изbacивања Богословског факултета са Универзитета у Београду (1952), она је успевала да се некако одржи и у време трајања комунистичког естаблишмента (в. Milinković 1982) – како у погледу објављивања посебних монографија тако и у погледу црквене периодике. И док је у периоду од 1945. до 1958. године изашло свега 55 публикација, у наредних двадесет година појавило се 526 наслова са теолошком тематиком (Protić 1978; Smiljanić 2014, 220). Но ови подаци, како то обично јесте случај са статистиком и бројкама, заправо закривају реално стање ствари: поређења ради,

¹ Колики је био „притисак” делатника из окриља СПЦ на интелектуалне кругове Југославије пред коначни слом комунизма сведочи и чињеница да су у стриктно философском часопису *Theoria* за 1981. годину своје радове објавили тадашњи јеромонаси Амфилохије (Радовић) и Атанасије (Јевтић). (В. Cvrkota 2021: 762; Marković 2021: 728).

у периоду од свега пет година (2008–2013) изашло је преко 130 монографских публикација – и то само у оквиру једне издавачке куће (Šijaković 2012, 199–205). Треба такође рећи да је добар део црквене литературе у периоду после Другог светског рата објављиван у дијаспори, при чему у првом реду треба навести капитални допринос религиозно-националне библиотеке „Свечаник“, коју је, у оквиру Црквене општине СПЦ у Минхену, покренуо прота Алекса Тодоровић (1952), а под надзором и подршком владике Николаја Велимировића (Andrijašević 2022a; Andrijašević 2022b). Ова библиотека, за коју је речено да ће „остати трајно забележена у историји српског хришћанског издаваштва“, деловала је до 1975. године, а њен рад – као и генерално ангажман црквених делатника у дијаспори – био је помно праћен од стране тадашњих служби безбедности (Radić 2002, 369; Andrijašević 2022b, 33). То је свакако подразумевало слабу дистрибуцију издања у оквиру граница СФРЈ (Radić 2002, 256; Andrijašević 2022a, 350–351; Andrijašević 2022b, 331), што нарочито важи када је реч о књигама и текстовима еминентних, а тада проскрибованих аутора, попут Николаја Велимировића, Ђока Слијепчевића, Димитрија Најдановића, Јустина Поповића и Лаза М. Костића.

Ваља на маргини напоменути да је црквено-теолошка књижевност у ширем смислу те речи објављивана у послератном периоду и на једном споредном, али веома важном току – сада ван издавачке делатности Српске православне цркве. То се у првом реду односи на српске средњовековне рукописе, који су – описивани на детаљан или мање детаљан начин – обрађивани у различитим каталозима и пописима. На тај се начин стицао јаснији увид у богато наслеђе српског средњег века, у оквиру којег су на српскословенски језик преношена најзначајнија достигнућа византијске теолошке – и не само теолошке – учености. Од посебне је важности делатност на пољу изучавања старе српске књижевности: Ђорђе Трифуновић је 1970. године приредио тротомни *Србљак*, а велики значај имала је и едиција *Сѣара срѣска књижевностѣ*, где су у 24 књиге објављена не само житија српских владара и светитеља, већ и списи као што су *Срѣска Александрида*, *Роман о Троји*, *Фисиолоѣ*, и многи други.² Српски средњи век, са својим православним наслеђем, захватио је и нове трендове у модерној српској књижевности друге половине 20. века, оставивши дубок траг на стваралаштво таквих аутора као што су Миодраг

² Целокупна едиција може се наћи на сајту: <https://gira1804.github.io/istorija/zitija.html> – Последњи пут приступљено 26. 1. 2025.

Павловић, Васко Попа, Љубомир Симовић, Иван В. Лалић и многи други (в. Radulović 2017).

Када је комунистичка ограда напослетку пала, Српска православна црква добила је знатно већи простор за деловање на пољу културе и обликовања јавне свести. Почетком деведесетих година 20. столећа приметан је успон издавачке делатности, када настаје више издавачких центара са различитим радијусом утицаја и програмским опредељењима. Суочена са чињеницом да српски народ нема ни елементарно верско образовање, Српска православна црква дела паралелно на четири главна колосека: најпре, она својом издавачком делатношћу врши неку врсту катихетизације, упућујући вернике у основне истине вере (Smiljanić 2018, 216); потом, објављује дела аскетске садржине, преносећи читатељству богату феноменологију хришћанског подвижничког и мистичког искуства; затим доноси преводе дела неких од најученијих и најкурентнијих православних теолога светског формата, како би се православни светоназор предочио ученој јавности и тако постао део – у смислу опције – академског света; и најзад, објављује оригинална дела Светих Отаца. Број публикација са црквеном и теолошком тематиком од 1990. године рапидно расте и ту богату грађу је, свакако, немогуће обухватити у целини. Отуда ћемо у наставку указати само на неке од најрелевантнијих издавачких кућа, поделивши, ради лакшег прегледа, њихову делатност на два поглавља: први део ће се односити на монографије, а други на црквену периодику.

МОНОГРАФИЈЕ

Наш преглед ћемо, како и приличи, започети од места са којег је и кренула српска теолошка наобразба, али и српска (средњовековна) књижевност: од манастира Хиландара. Почетком деведесетих година 20. века основана је едиција „Хиландарски путокази“, у оквиру које је до 2011. године објављено чак 57 монографија. Предоминантну ноту у оквиру ове едиције заузима литература аскетске садржине: од *Лесѡвице* Светог Јована Синајског, уџбеника монашког живота који се убрајао у најпопуларније списе српског средњег века (Bogdanović 1968),³ преко књиге *Мој живоѡ у Христѡу* Јована Кронштатског, значајног руског светитеља из 19. века, па све до сведочења о савреме-

---

³ Колико нам је познато, први савремени превод овог дела сачинио је (са руског језика) Дионисије Миливојевић, а објављен је у Издавачкој кући Геце Кона 1932. године.

ним атонским подвижницима, какви су били Силуан Атонски, његов ученик Софроније или пак Пајсије Светогорац. Покренута у средишту српске духовности, ова едиција је, разумљиво, акценат стављала на феноменологију монашког искуства, постављајући је као неку врсту контрапункта вишедеценијском атеистичком вектору српске јавне свести, али и секуларном настројењу епохе у глобалном смислу. Међутим, ова едиција је настојала у српску културу пренети и кључна дела из сфере академске теологије, што је видљиво из чињенице да су у њеном крилу објављена и дела из области догматике и патрологије. Превођени су списи неких од водећих имена православне теологије 20. века, као што су Георгије Флоровски, Јован Мајендорф и Владимир Лоски, чије је капитално дело *Оілед о мисійичком боіословљу Исїочне цркве* била и остала једна од најпревођенијих књига из пера православних теолога у 20. веку (в. Кнежевић 2012, 201–202). Едиција обухвата и неке од списка Павла Евдокимова, који у књизи *Христос у руској мисли* даје преглед идеја репрезентативних представника руске религијске философије, али и дела српских теолога, као што су Николај Велимировић, Јустин Поповић, Амфилохије Радовић и Атанасије Јевтић. Нарочито значајан подухват ове едиције, поред превода неких дела Василија Великог и Јована Златоустог, јесте петотомни превод *Доброїољубља* – колекције светоотачких текстова које је на црквенословенском језику приредио Пајсије Величковски, а чију је грчку верзију први пут објавио Никодим Светогорац у Венецији 1782. године (уп. Кнежевић 2016, 203–206). Ово је први пуни превод ове капиталне колекције на српски језик, чији је утицај на обнову православне духовности тешко пренагласити.

Монографије и зборници са примарно аскетским садржајем нарочито су били заступљени у библиотеци „Образ светачки“, која је 1994. године основана у оквиру издавачке делатности Православне мисионарске школе при храму Светог Александра Невског у Београду. Дугогодишњи уредник ове едиције био је Јован Србуљ, а до 2013. године у оквиру ње је објављено укупно 124 наслова. Поред дела Исака Сиријског, Јована Златоустог, Симеона Новог Богослова и Григорија Паламе, публиковани су и текстови православних духовника који су обележили 19. и 20. век: Нектарија Егинског, Јована Кронштатског, старца Клеопе, Гаврила Грузијског, Пајсија Светогорца, Јована Шангајског, Серафима Роуза, Силуана Атонског, Тадеја Витовничког и других. Знаменити српски духовници 20. века обрађени су у две засебне монографије: најпре у монографији Владимира Димитријевића *Без Боіа ни їреко їраіа – србски духовници ХХ века (Жиїија и*

поуке), а потом и у књизи *Србски духовни луи – подвижници XX века*. Садржински посматрано, библиотека „Образ светачки” управљала се према својој, очигледно од почетка утврђеној платформи, а према броју објављених публикација она спада у респектабилне издавачке центре с краја 20. и почетка 21. века.

Сличну програмску платформу имала је и издавачка установа „Светигора”. Основана на Цетињу 1995. године од стране митрополита црногорско-приморског Амфилохија, ова издавачка кућа, која је име добила по водопаду који извире из темеља древне немањићке лавре морачке, објавила је у првих 15 година преко 300 монографија (до 2024. ова едиција обухвата чак 662 књиге). Великим уређивачким залагањем протојереја Радомира Никчевића и преводилачким трудом Весне Никчевић, различита литература са руског, енглеског и у мањој мери са грчког језика постала је доступна српском читаоцу. Осим предоминантне пастирске и катихетске литературе, заступљене су и монографије о светитељима (Јовану Крститељу, апостолима Петру и Павлу, Николи Мирликијском, Светој Петки, Светом Сави, кнезу Лазару и Василију Острошком) као и монографије из едиције „Немањићи манастири” и „Свети Немањићи”. Од посебног значаја је објављивање сабраних дела Светог Петра Цетињског под називом *Између молићве и клећве*, у оквиру којих се читалац може сусрести са целокупним литерарним делом једног од најзначајнијих црногорских владика и владара, а капитални издавачки пројекат „Светигоре” представља и објављивање сабраних дела митрополита Амфилохија Радовића у 40 томова.

Издавачка кућа „Каленић”, основана 1978. године у оквиру Епархије шумадијске, објавила је деведесетих година протеклог столећа низ корисних монографија. Кретале су се оне од катихетских тема које се тичу основних постулата хришћанске вере, па до књига из области библистике, историје хришћанске цркве и теологије. У првом реду треба поменути књигу еминентног православног теолога Томаса Хопка *Православна вера*, која је – у виду приручника о православној вери, цркви, духовности, Библији и црквеној историји – објављена у четири тома у периоду од 1991. до 1997. године. Након што су осамдесетих година објављена тумачења *Дела айосћолских* Емилијана Чарнића, у „Каленићу” је 1992. штампано и његово тумачење *Посланице Галаћима*, а 1994. године и његова књига *Увод у Свето писмо Новога завеша*. Класична студија Јована Мајендорфа, *Византијско бојословље: историјски шокови и дојмајске шеме*, књига која је имала велико зрачење и која је до 2010. године преведена

на барем 11 језика (Кнежевић 2012, 153), публикована је први пут у српском преводу 1985. године, а касније је доживела више издања. Настављајући се на раније објављене публикације, као што је књига *Велики ѿсѣи* Александра Шмемана (1983), која је такође доживела више издања и у другим издавачким кућама, „Каленић” је објавио завидан број монографија из сфере аскетике и духовног живота, да би се од катихетске и монашке литературе – почетком 21. века – постепено прешло на публикације из сфере академске теологије. Тако је 2005. године објављена књига Димитрија Батрелоса, *Визанѿијски Христѿос. Личностѿ, ѿприрода и воља у христѿологији Свеѿоѿ Максима Исѿоведника* (2005), а потом и књига Христа Јанараса, *Слобода морала* (2007). Дobar преглед токова у савременом богословљу дат је у зборнику *Савремена ѿправославна ѿеологија* (2008), који је приредио професор Православног богословског факултета у Београду Александар Ђаковац.

У едицији библиотеке „Братство Св. Симеона Мироточивог”, коју су покренули Радош Младеновић и Дејан Лучић, у периоду који смо узели у разматрање појавило се више изузетних монографија: нарочито када је реч о области патрологије и систематске теологије. Књиге Атанасија Јевтића *Философија и ѿеологија* (1994) и *Живо ѿредање у Цркви: руковети са њиве Госѿодње* (1998), затим, Христа Јанараса *Хајгеѿер и Дионисије Ареоѿаѿиѿи* (1997) и *Философија из новоѿ уѿла* (2000), заједно са *Исѿоријом визанѿијске философије Василија Таѿшакиса* (1996), биле су незаобилазно штиво не само за теолошки заинтересовану публику него и за студенте и професоре философије. Татакисова књига објављена је исте године и у едицији философске библиотеке *Aletheia*, чији је уредник био Богољуб Шијаковић, а у сарадњи са издавачком установом „Јасен” из Никшића публикована је и књига *Исѿочник знања* Јована Дамаскина. Њен први део под називом „Дијалектика” заправо је последњи од изданака александријских коментара на Аристотелове логичке списе, а имао је, као што је познато, веома важну улогу за транспоновање Стагиранинових идеја у хришћански свет. О утицају Дамаскинове „Дијалектике” сведочи и чињеница што је она преведена на српскословенски већ у 14. веку, а њен богат и разноврстан садржај заокупљао је пажњу различитих слојева академског српског читањства – у првом реду философског – почетком 21. века (Џупић 2012). У оквиру издавачке делатности Братства Св. Симеона Мироточивог појавиле су се и *Празничне беседе* Григорија Богослова у преводу Атанасија Јевтића (2001) као и *Беседе* Јована Дамаскина (2002), а од капиталног зна-

чаја је пројекат превођења сабраних дела Јована Златоустог на којем предано ради Дејан Лучић. До данас се појавило укупно 15 томова. Од велике важности је и објављивање *Мисионарских ѱисама* владике Николаја Велимировића, чија су целокупна дела – нажалост, не и у критичком издању – најпре објављена у Дизелдорфу, а потом у више наврата и у оквиру издавачке куће „Глас цркве“ из Шапца. На сличан начин, издавачка делатност Манастира Ђелије код Ваљева подузела се објављивања сабраних дела Јустина Поповића (до данас је објављено укупно 24 тома), док је издавачка установа „Истина“ из Шибеника публиковала сабрана дела еминентног српског теолога и канонисте Никодима Милаша у 8 томова.

Монографије из области академске теологије нарочито су карактерисале делатност издавачке куће „Беседа“, која је у оквиру Бачке епархије обновљена 1991. године. Након објављивања књига катихетског и духовног садржаја – попут *Касијане* владике Николаја Велимировића (1997) или *Казивања једној бојотражишћелу свом духовном оцу* (1997), романескне приповести о Исусовој молитви која је била веома популарно штиво у православном свету (уп. Johnson 2010, 39–42, 58, 90–91, 145–146) и која је на српском језику, почев од 1979, доживела више издања – „Беседа“ је своју делатност усредсредила око две кључне едиције, које су кренуле на размеђи 20. и 21. века: „Савремено богословље“ и „Светоотачко богословље“. Прва едиција доноси преводе дела неких од назначајнијих теолога нашег доба, као што су Христо Јанарас (*Азбучник вере* [2000], *Истинина и јединство Цркве* [2004], *Меџафизика шела* [2005], *Личности и ерос* [2009], *Рационализам и грушћивена ѱракса* [2012], Никос Мацукас (*Свети, човек, заједница ѱо Светом Максиму Исћоведнику* [2007]), и нарочито Јован Зизиулас, митрополит пергамски, који је оставио велики траг на савремено српско богословље. Широка дисперзија његових идеја, које је у нашу интелектуалну јавност први увео митрополит Амфилохије преводом култне студије „Од маске до личности“⁴ нарочито је интензивирана деведесетих година 20. века кроз преводе великог броја његових текстова у нашим часописима, али и чињеницом да је један број наших теолога и филозофа – Игнатије Мидић, Максим Васиљевић, Богдан Лубардић, Александар Ђаковац, и други – са великим уважавањем гледао на Зизиуласове теолошке поставке. У оквиру „Беседе“ најпре је преведена његова докторска дисертација *Јединство Цркве у светој евхаристији и у епископу у ѱрва шри ве-*

⁴ *Бојсловље* XXIX, 1–2 (1985), 17–40.

ка (1997), а потом и књиге *Доімаїтске шеме* (2001) и *Еклесиолошке шеме* (2001). У едицији „Светоотачко богословље” појавила су се важна дела светих отаца: Василија Великог (*Шесћогнев* [2001], Николе Кавасиле (*Тумачење Свеіше лишуріје* [2002], *О живоіу у Хрисіу* [2002]) и Атанасија Великог (*Проіив игола. О очовечењу Боіа Лоіоса* [2003]). Од капиталног значаја је и превод целокупних дела Григорија Паламе (2012–2015) и Максима Исповедника (2017–2023), чиме је „Беседа” српској интелектуалној сцени испоручила списе двојице од најрелеватнијих мислилаца византијског периода. На тај начин је, када је реч о Светом Максиму, довршен пројекат превођења његових дела који су деведесетих година започели Артемије Радосављевић и Петар Јевремовић,⁵ док је објављивање два зборника о Максиму – од којих је први обухватио и дотадашње преводе његових дела паралелно са грчким изворником (Кнежевић, Шіјаковић 2006), а други донео оригиналне радове у виду најновијих истраживања о овом светом оцу (Vasiljević 2014) – додатно допринело, заједно са значајним бројем доктората, монографија и преведених књига о њему, томе да Свети Максим постане један од најчитанијих отаца и на српској теолошкој сцени у последњих неколико деценија.⁶

Треба, такође, напоменути да је у више издавачких кућа Српске православне цркве акценат стављан и на теме из националне историје, које се вишеструко преклапају са православним опредељењем српског народа. Неке од кључних одредница српског културног обрасца – као што су светосавље, косовски завет, сеобе/егзодус и геноцид (уп. Lompar 2024) – обрађиване су у засебним монографијама, а у том погледу посебно треба истаћи књигу Атанасија Јевтића *Ог Косова го Јаговна* (1982), која је за тридесет година доживела чак 9

⁵ Превод Максимовог списка *400 ілава о љубави* сачинио је Артемије Радосављевић 1992. а објављен је у оквиру издавачке куће Епархије рашко-призренске. Репринт, заједно са преводом Максимових списка *Подвижничко слово* и *Мисіаіоіија*, објављен је 1997. године (в. Кнежевић 2012: 83, 96, 109). Петар Јевремовић је, у оквиру издавачке куће „Источник” објавио превод *Гносіичких сіослова* (в. Кнежевић 2012: 98).

⁶ Овде нарочито треба поменути две класичне студије Ларса Тунберга: *Микрокосмос и іосредник: Теолошка анітроіолоіија свеіоі Максима Исповедника* и *Човек и космос: визија свеіоі Максима Исповедника* које је 2008. године објавила издавачка установа „Истина” из Шибеника, као и књигу епископа Максима Васиљевића *Човек заједнице у Хрисіу. „Учесівованје у Боіу” у боіословској анітроіолоіији Свеіоіа Гриіоріја Боіослова и Свеіоіа Максима Исповедника*, објављеној 2015. у оквиру Sebastian Press у Лос Анђелесу. Ова издавачка кућа је у последњих 15 година објавила многе важне монографије домаћих и страних аутора на српском и енглеском језику.

издања, као и узорну монографију Димитрија Богдановића *Књиџа о Косову* (1986), коју је објавила Српска академија наука и уметности. У том правцу једнако су важне студије Атанасија Јевтића *Бојословље Свеџој Саве* (1991), *Свеџи Сава и Косовски завеџи* (Српска књижевна задруга 1992), *Великомученички Јасеновац – документи и сведочења* (Глас Цркве 1990), *Сџрадање Срба на Косову и Меџохији 1941–1990*, и друге,⁷ а на исте и сличне теме, књиџе у оквиру издавачке куће „Светигора“ објављује и митрополит Амфилохије: *Љеџојис новој косовској расџења. Дневнички и друџи зајиси (марџ–авџустџ 1999)*, *Љеџојис новој косовској расџења. Дневнички и друџи зајиси (сеџтембар 1999, децембар 2000)*, *Часни крстџ Христџов и Косовски завеџи: ѓредавања, есеџи и бесџеџе и Косово је џлава Лазарева. Бесџеџе, ѓредавања и разџовори*. У оквиру издавачке установе „Каленић“ објављене су веома важне монографије Саве Вуковића *Истџорија Срџске ѓравославне цркве у Америци и Канаџи: 1891–1941* (1994) и *Срџски јерарси: од ге-веџој до гвадесеџој века* (1996). Свети архијерејски Синод СПЦ издао је у погледу косовског питања „Апел Архијерејима, Свештенству, вернима и свима којих се то тиче“ (2000), а потом и „Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора“ (2003). Далеко од сваког етнофилетизма, ове студије снажно су ревитализовале значај онога што је од средњег века представљало темељну одредницу српске самоперцепције.

ПЕРИОДИКА

Покретање првих црквених часописа на српском језику случило се у другој половини 19. века.⁸ Најпре је основан часопис „Богослов“, који се може сматрати „првенцем периодичне црквене штампе у Српској православној цркви“ (Cisarž 1986, 20),⁹ а потом и „Црквени лист“, који је основао Светозар Стојадиновић 1865. Само две године касније гргетешки архимандрит и потоњи патријарх Герман (Анђелић) је са бачким свештенством 15. новембра 1867. донео одлуку да се покрене лист „Беседа“, чији је први број изашао у Новом Саду 1. јануара 1868. године. Први уредник био је новосадски парох Андрија Монашевић, а лист

⁷ Прецизне податке за наведена и друга дела епископа Атанасија Јевтића види код: Marković 2021.

⁸ Најбољу библиографију црквене периодике од њених почетака до 1970. године дао је Цисарж 1986, 1991.

⁹ Овај лист, чији је први и једини свезак објављен 1863. у издању омладине Семинарије београдске, иницирао је и финансирао учени митрополит београдски Михаило Јовановић.

је на осам страна излазио три пута месечно, да би, након непуне три године, услед лошег одзива претплатника, био угашен (Vandobranski 2021a, 305–308). Занимљиво је да су у „Беседи”, осим текстова практичне природе, који су давали упуте свештенству, излазили и радови са изразито богословском садржином, а нарочито је индикативан текст у пет наставака под називом „О односима између хришћанства и филозофије за прва три века хришћанске цркве” (Vandobranski 2021a, 307, фн. 15). Дobar број радова покривао је и теме из области литургије и канонике (Vandobranski 2021b, 217–224). Потом је Никола (Нестор) Поповић (в. Stanojević 2024), професор богословије и потоњи епископ нишки основао часопис „Пастир: лист за науку и књижевност духовног садржаја” (1868), да би деценију касније прота Алекса Ивић основао „Хришћански весник”, у коме сарађују такве истакнуте личности јавног живота као што су Чедомиљ Мијатовић, Стојан Новакковић, Милан Милићевић, Љубомир Ковачевић и други. Свештеничко удружење Србије потом оснива „Весник Српске цркве”, а на територији Бачке епархије покренут је још један лист: „Глас истине”, који је редовно излазио у периоду од 1884. до 1890. године (Vandobranski 2021a, 310–311). Удружење свештенства монашког реда у Краљевини Србији објављивало је од 1908. до 1910. године у Београду лист „Духовна стража: часопис за духовну просвету, монашки и црквени живот”, који је, након што је обновљен 1928, излазио у Сремским Карловцима и Сомбору све до 1940. године (Vandobranski 2021a, 311–312). У Босни је излазио „Дабробосански источник” (1887–1911), а у Задру „Истина” и „Гласник православне Далматинске цркве”. Крајем 19. и почетком 20. века појављују се и други црквени листови као што су „Српски Сион”, „Богословски гласник” (в. Idrizović 2011), „Бранич православља”, „Мисионар”, „Глас Цркве”, „Браничевски весник”, „Пут”, „Хришћанска мисао” (в. Vradić 2011), „Банатски весник” и други. Од 1926. до 1940. године излази и часопис „Богословље”, као научно гласило професора новооснованог Богословског факултета у оквиру Универзитета у Београду. Треба рећи да су у многима од наведених листова адресоване не само црквене, теолошке и духовне теме, већ и теме из области књижевности, живота Цркве и друштва, а објављивани су – почев од 1928. године – и радови о деловању и „патолошком негативизму” тада авангардне Комунистичке партије у Краљевини СХС, односно Краљевини Југославији, која је своје симпатизере имала чак и на Богословском факултету (Malešević 2017).

Махом негативни ставови о комунистичкој идеологији у црквеној периодици биће итекако упамћени у послератној титоистичкој

Југославији, са последицом да је у првој деценији по свршетку Другог светског рата црквено издаваштво фактички потпуно замрло. Сметње којима су власти и графичка предузећа осујећивали излажење црквених листова и публикација засигурно су евидентирани у Архиву Патријаршије, па би обрада тих података у засебној студији била од вишеструке користи за реконструисање атмосфере која је преовладала у то туробно доба српске историје. Међутим, од 1957. године ситуација се унеколико мења, пошто се тада обнавља часопис „Богословље“, као један од најстаријих научних часописа у Срба (в. Милићевић 2009). Синод СПЦ покреће листове намењене ширем верском аудиторијуму, као што су *Православни мисионар* (1958), *Православље* (1967) (Ваћевић 1987, 140–142) и *Светосавско звонце* (1969), а 1968. године основан је и часопис *Теолошки њоџеги*, у коме се – колико су прилике дозвољавале – објављују оригинални текстови и преводи релевантних теолошких публикација (в. Ђарчевић 1994). Њима свакако треба прибројити и часопис „Православна мисао“, који је у два броја годишње издавало Свештеничко удружење.

Осамдесетих и почетком деведесетих година 20. столећа покрећу се нови и обнављају угашени часописи са теолошком и црквеном садржином. Године 1989, када је Епархијом Бачком управљао епископ шумадијски Сава Вуковић, обновљена је „Беседа“, са циљем катихетизације народа Бачке епархије и његовог упућивања у основне истине православне вере (уп. Vandobranski 2021a, 308–310). Осим текстова катихетске и духовне садржине, „Беседа“ у том периоду објављује и прилоге из националне историје поводом различитих јубилеја: 600-годишњице Косовског боја, 300-годишњице Велике сеобе Срба и 200-годишњице Темишварског сабора. Доласком епископа Иринеја Буловића на бачки трон, „Беседа“ поприма карактер еминентно научног часописа: његов примарни циљ је „да, колико год је то могуће, упућује својим читаоцима словесну, логосну реч, кадру да благовести тајну православног богословља“, као и да „у дијалогу са савременошћу [...] словесно и одговорно сведочи о духовном Предању Православне Цркве Христове као источнику живота и наде за човека“ (Вуловић 1991, 3, 4). За 15 година колико је излазила, „Беседа“ се профилисала у научни часопис високог домета, будући да су у њему објављивани радови најугледнијих православних богослова диљем света. Појединачне свеске биле су посвећене одређеној богословској теми, што их је чинило кратким приручницима на којима су знања стицале генерације студената теологије, али и философије. Несумњиво да је новообновљена „Беседа“ била нека врста – са

академске тачке гледишта – престижног научног часописа, чиме се сврстала у ред најугледнијих теолошких периодичних публикација на српском језику.

У Епархији рашко-призренској 1993. године покренут је часопис „Свети Кнез Лазар“, који је обухватао прилоге из догматике, патрологије, духовног живота, црквеног и канонског права, уметности и историје, односа православља према екуменизму, итд. У њему се у наставцима публикују дела Максима Исповедника у преводу тадашњег епископа Артемија Радосављевића, као и изводи из његове докторске дисертације одбрањене на грчком језику (в. Кнежевић 2012, 204). Услед све тежих околности у којима је живео српски народ на Косову и Метохији, често се адресују националне теме и оне из живота епархије, у оквиру којих се снажно наглашавају надоласеће опасности по српску цркву и народ у том делу Србије.

Часопис „Видослов“ покренуо је владика Атанасије Јевтић 1993. године са циљем да „буде право виђење и сагледавање и право словљење и казивање – правовид и правослов нама и људима и нашем простору и у овом трагичном времену усред којег живимо“ (Јевтић 1993, 3). Часопис у континуитету излази до данас и то у три свеске годишње (о Божићу, Васкрсу и Преображењу), а у првим бројевима су, трудом владике Атанасија, објављивани важни преводи светоотачких текстова, као и студије из области савременог богословља. Покренут у ратним околностима, „Видослов“ је често доносио извештаје о актуелним збивањима у Епархији захумско-херцеговачкој. Због динамике излажења, свеске су варирале у погледу квалитета и димензија, али нема сумње да је овај часопис оставио дубок траг на теолошка збивања у српској јавности крајем 20. и првих деценија 21. века.

Две године касније у Епархији браничевској покренут је часопис „Саборност“ (1995). Осмишљен као „наставак старијег прекинутог ‘Браничевског весника’ (1941)“, он је за своје програмско начело узео настојање „да свет уведе у Литургију“, односно „да допринесе да свет постане један велики сабор у Цркви и око Цркве у коме за све има места“ (Мидић 1995, 7). Тиме је јасно сугерисана основна интенција часописа, који ће посебно делати на литургијском, црквеном освешћивању српског народа, што се види и из чињенице да су у њему публиковани многи вредни текстови из области литургије и еклисиологије. Први бројеви доносе и текстове на тему светосавља, косовског завета, али и оне који се тичу живота помесне Цркве. Од 1997. до 2006. године „Саборност“ излази у виду тематâ, где опет преовлађују литургијске теме („Јединство Цркве“ [2000], „Символизам

и реализам у богослужењу и животу Цркве” [2001], „Евхаристија и Царство Божије” [2002], „Службе у Цркви” [2005], „Апостолско прејемство и службе у Цркви” [2006]), али и теме из других области духовног и друштвеног живота („Сликарство и вера” [1998], „Веронаука у нашим школама” [2000], „Онтологија и етика” [2003], „Ф. М. Достојевски: Црква и свет” [2006]). Од 2007. године часопис под називом „Саборност: теолошки годишњак” излази у новој серији, са променењим „изгледом и садржином гласила”, али ипак са циљем да „у виду боголовског зборника” и даље „прати традицију старе ‘Саборности’, пројављене идејом да провокативно делује на свест богослова, али и историчара, филозофа, других научника, отварајући питања која никога не остављају равнодушним” (Матић 2007, 9). На знатно већем броју страница у поређењу са старом серијом, „Саборност” објављује текстове из различитих теолошких области на различитим језицима (грчком, бугарском, италијанском, енглеском, руском, итд.).

Значајне теолошке студије објављиване су и у другим часописима, које на овом месту, услед ограничености простора, нажалост не можемо разматрати. Поменимо само да важно место у црквеној периодици играју и различити епархијски листови, као што су „Светигора” (1991), „Каленић” (1994), „Хришћанска мисао”, „Свевиће” (2002), „Крка” (2003) и многи други. Не треба сметнути с ума да су теолошки текстови објављивани и у часописима другачије профилације, као што су „Источник”, „Градац”¹⁰ и „Луча” (в. Šijaković 2011), а за такву врсту грађе све су више отворени и многи други часописи философске, социолошке и филолошке провенијенције. То знаковито сугерише да теолошки светоназор почетком 21. столећа све више добија статус грађанства у нашој интелектуалној јавности, што је тренд за који основано можемо тврдити да ће се наставити и у будућности.

Теолошка продукција првих деценија 21. века у рапидном је расту, што је последица све већег присуства СПЦ у сфери јавног деловања, залагања ентузијастичних појединаца и других институција, али и чињенице што је у међувремену стасао велики број образованих људи са интересовањем за оно што има да понуди православни поглед на свет. При Православном богословском факултету основано је неколико института, међу којима посебно треба издвојити Институт за теолошка истраживања, који је за кратко време објавио велики број монографија, часописа и библиографија (Šijaković 2012, 199–

¹⁰ Уп. два тематска броја овог часописа: „Православље и политика” (110/1993) и „Философија у раној Византији” (122–123/1996).

205). Његов оснивач и први уредник Богољуб Шијаковић покренуо је и едицију „Библиографија српске теологије“, која је за циљ имала да понуди пресек истраживања од средњег века до данас, као и да обухвати „гранична питања философије, социологије, психологије, етнологије, историје итд. са теологијом“ (Šijaković 2009, 21). Овај пројекат је дао неопходне смернице за стицање увида у то шта је и колико урађено у различитим областима теолошког бављења, па остаје нада да ће у неком облику бити настављен. Процес библиографске обраде теолошке литературе имао би значаја и за одређивање даљег програмског опредељења постојећих и нових издавачких кућа, како не би долазило – што у прошлости није био редак случај – до преклапања и објављивања истих радова и студија, али и да би се откриле лакуне у постојећој издавачкој делатности на пољу теологије.

Не малу важност за дистрибуцију теолошке литературе која је заступљена у периодичним издањима има и чињеница да све већи број часописа своје свеске чини доступним у дигиталној форми на интернету.¹¹ На тај се начин значајно повећава њихова видљивост, док се истраживачима олакшава посао приликом претраживања оних публикација које улазе у сферу њихових интересовања.

Као програмско начело једног од првих црквених часописа у Срба истакнуто је следеће: „Крепити веру православну, ширити науку и шта треба знати о нашој цркви и школи, и показивати пут којим може народ србски унапредити благостање своје и срећу, те и боље одјачати свешћу и народношћу својом“.¹² Век и по након што су исписане ове речи можемо констатовати да је ова платформа била у позадини безмало свих црквених часописа и листова који су се у међувремену појављивали.

***

Један од најрепрезентативнијих хришћанских писаца на оба пола икумене, Максим Исповедник, говорио је о три врсте оваплоћења Логоса: прво се односи на „логосе бића“, друго на очовечење друге личности Свете Тројице у Богочовеку Христу, док се треће оваплоћење тиче божанског присуства у словима свештених књига. Ако ствари

¹¹ Велики проценат епархија/митрополија СПЦ своју периодику са а) информативним, б) верско-образовним и в) научно-богословским садржајем пласира у оквиру сајбер простора. Леп преглед ове врсте црквеног мисионарења дала је Цвркота 2016.

¹² *Беседа: лист за црквене, школске и народне потребе* 1 (1868), 1.

посматрамо из те визуре, рад на публикавању књига и текстова са теолошко-црквеном тематиком не представља само потребу за мисионарењем, катихетизацијом и наобразбом религијски одређених људи, већ нешто што извире из саме природе Цркве као Тела Христовог. Отуда је рад на просвећивању кроз издаваштво једна врста егзистенцијалног става Цркве и њених чланова, њихово сведочење истине која се кроз Слово и слова открива свету већ више од 2000 година.

Литература

- Andrijašević, Nemanja. 2022a. „Periodika i izdavaštvo Srpske pravoslavne crkve u Minhenu od 1945. do 1980. godine (I)”. *Književna istorija – časopis za nauku o književnosti* 54 (176): 339–360.
- Andrijašević, Nemanja. 2022b. „Periodika i izdavaštvo Srpske pravoslavne crkve u Minhenu od 1945. do 1980. godine (II)”. *Književna istorija – časopis za nauku o književnosti* 54 (177): 329–346.
- Bandobranski, Milan. R. 2021a. „Uloga i značaj crkvene periodike u misiji Crkve na prostoru Eparhije bačke”. U *Eparhija bačka u osmовековној иstoriji Srpske pravoslavne Crkve. Zbornik radova*, urednici Svetozar Boškov, Boris Stojkovski i Predrag M. Vajagić, 303–316. Bačka Palanka, Novi Sad.
- Bandobranski, Milan. 2021b. „Liturgičko-kanonske teme u crkvenom listu 'Beseda' (1868–1870)”. U *Bogoslovlje i duhovni život Karlovačke mitropolije. Crkva i politika: susret, sukob i dijalog identiteta – duhovni i teološki okviri i tumačenja. Zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd, Novi Sad, 1–2. decembar 2020*, 211–225. Beograd.
- Bačević, Ljiljana. 1987. „Crkva i njena štampa”. *Kultura* 78/79: 133–145.
- Bogdanović, Dimitrije. 1968. *Jovan Lestvičnik u vizantijskoj i staroj srpskoj književnosti*. Beograd: Vizantološki institut.
- Bradić, Zorica. 2011. *Bibliografija časopisa „Put” (1933–1934) i „Hrišćanska misao” (1935–1941)*. Bibliografija srpske teologije 5. Beograd: Institut za teološka istraživanja.
- Bulović, Irinej. 1991. „Uvodna reč”. *Beseda* 1: 3–4.
- Vasiljević, Maksim. 2012. *Poznanje cilja stvaranja silom vaskrsenja. Radovi Simposiona o Svetom Maksimu Ispovedniku, Beograd, 18.–21. oktobra 2012*, prir. episkop Maksim (Vasiljević). Beograd, Los Angeles: Institut za teološka istraživanja, Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta u Beogradu, „Sevastijan Pres”, Zapadnoamerička eparhija.
- Žunjić, Slobodan. 2012. *Logika i teologija. „Dijalektika” Jovana Damaskina u vizantijskoj i srpskoj filozofiji*. Beograd: Otačnik.

- Idrizović, Nenad. 2011. *Bibliografija časopisa „Bogoslovski glasnik“ (1902–1914)*. Bibliografija srpske teologije 4. Beograd: Institut za teološka istraživanja.
- Jeftić, Atanasije. 1994. „Blagoslov Vidoslovu – uvodna reč“. *Vidoslov* 1: 3.
- Johnson, Christopher D. L. 2010. *Globalization of Hesychasm and the Jesus Prayer. Contesting Contemplation*. Continuum Advances in Religious Studies. London: Continuum.
- Knežević, Mikonja. Šijaković, Bogoljub. 2006. *Aspekti filofske i teološke misli Maksima Ispovjednika*, prir. Mikonja Knežević, Bogoljub Šijaković. Nikšić: Društvo filosa Crne Gore.
- Knežević, Mikonja. 2012. *Maksim Ispovjednik (580–662): bibliografija*. Bibliografija srpske teologije 6. Beograd: Institut za teološka istraživanja.
- Knežević, Mikonja. 2016. *Njogoš i isihazam*. Beograd: Institut za teološka istraživanja.
- Malešević, Nebojša. 2017. „Srpski crkveni časopisi o organizaciji, širenju i djelovanju komunizma u Kraljevini SHS/Jugoslaviji (1920–1940)“. *Teme* XLI, 2: 407–423.
- Marković, Ignatije. 2021. „Bibliografija radova episkopa dr Atanasija Jevtića“. U *Vera i misao u vrtlogu vremena. Međunarodni zbornik radova u čast mitropolita Amfilohija (Radovića) i episkopa Atanasija (Jevtića)*, prir. Andrej Jeftić, Mikonja Knežević, Rade Kisić, 719–759. Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta u Beogradu, Podgorica: Matica srpska – Društvo članova u Crnoj Gori, Foča: Pravoslavni bogoslovski fakultet „Sveti Vasilije Ostroški“ Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- Midić, Ignatije. 1995. „Uvodna reč“. *Sabornost. Časopis Eparhije braničevske* 1: 5–7.
- Milićević, Vukašin. 2009. *Bibliografija časopisa „Bogoslovlje“ (1926–1940, 1957–2006) i „Zbornika Pravoslavnog bogoslovske fakulteta“ (1950–1952)*. Bibliografija srpske teologije 1. Beograd: Institut za teološka istraživanja.
- Milinković, Bosiljka. 1982. *Bibliografija radova o religiji, crkvi i ateizmu objavljenih u Jugoslaviji od 1945. do 1981. Godine*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta.
- Mitrović, Ljubiša. 2005. „Kontroverze o sudbini identiteta u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana“. U *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, prir. Ljubiša Mitrović, Dragoljub B. Đorđević, Dragan Todorović, 1–10. Niš: Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu, Institut za sociologiju.
- Protić, Milisav. 1978. „Izdavačka delatnost Srpske Crkve za vreme patrijarha Germana“, U *Patrijarh srpski German: spomenica povodom dvadesetogodišnjice patrijaraškog služenja 1958–1978*, 173–228. Beograd: Srpska patrijaršija.

- Radić, Radmila. 2002. „Verska štampa 1985–1995. sa posebnim osvrtom na štampu SPC“. U *Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja*, prir. Thomas Bremer, 93–102. Bonn: Wissenschaftliche Arbeitsgruppe für Aufgaben der Deutschen Bischofskonferenz.
- Radić, Radmila. 2002. *Država i verske zajednice 1945–1970. Prvi deo: 1945–1953*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Radulović, Marko. 2017. *Srpskovizantijsko nasleđe u srpskom posleratnom modernizmu. Vasko Popa, Miodrag Pavlović, Ljubomir Simović, Ivan V. Lalić*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Rakić, Radomir. 1971. „Izdavačka delatnost crkve od 1945. do 1970“. U *SPC 1920–1970: spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja srpske patrijaršije*, 291–310. Beograd: Sveti Arhijerejski Sinod SPC.
- Smiljanić, Mihailo. 2014. „Izdavaštvo monografskih publikacija Srpske pravoslavne crkve u periodu od 1990. do 1995. godine – teme i poruke“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXII (1): 215–225.
- Stanojević, Saša D. 2024. „Nikola Popović kao urednik prvog crkvenog časopisa u Srbiji ('Pastir': list za nauku i književnost duhovnog sadržaja)“. *Baština* 63: 353–359.
- Cvrkota, Sanja. 2016. „Periodika Srpske pravoslavne Crkve na internetu“. U *Virtualna kultura. Zbornik radova. Knjiga 1. 15. međunarodna naučna konferencija „Virtualna kultura“*, Beograd, 23–25. septembar 2016, prir. Aleksandra Vraneš, Ljiljana Marković, 155–170. Beograd: Filološki fakultet.
- Cvrkota, Sanja. 2021. „Bibliografija radova mitropolita dr Amfilohija Radovića“. U *Vera i misao u vrtlogu vremena. Međunarodni zbornik radova u čast mitropolita Amfilohija (Radovića) i episkopa Atanasija (Jevtića)*, prir. Andrej Jeftić, Mikonja Knežević, Rade Kisić, 761–824. Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta u Beogradu, Podgorica: Matica srpska – Društvo članova u Crnoj Gori, Foča: Pravoslavni bogoslovski fakultet „Sveti Vasilije Ostroški“ Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- Cisarž, Branko. 1986. *Jedan vek periodične štampe Srpske pravoslavne Crkve*. Beograd: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne Crkve.
- Džomić, Velibor. 2003. *Stradanje Srpske crkve od komunista I–III*. Cetinje: Svetigora.
- Šarčević, Žarko. 1994. *Teološki pogledi. Bibliografija 1968.–1963. (Teološki pogledi XXV, 1–4 [1993])*. Beograd.
- Šijaković, Bogoljub. 2009. „Za bibliografiju srpske teologije“. U *Bibliografija časopisa „Bogoslovlje“ (1926–1940, 1957–2006) i „Zbornika Pravoslavnog bogoslovske fakulteta“ (1950–1952)*, prir. Vukašin Milićević, u saradnji sa Miroslavom Popovićem, 15–22. Bibliografija srpske teologije 1. Beograd: Institut za teološka istraživanja.

- Šijaković, Bogoljub. 2011. *Bibliografija časopisa „Luča“ (1984–2005)*. Bibliografija srpske filosofije 3. Beograd: Institut za teološka istraživanja.
- Šijaković, Bogoljub. 2012. „Institut za teološka istraživanja Pravoslavnog bogoslovske fakulteta u Beogradu. Između ideje i realizacije (2008–2012)“. U *Srpska teologija u dvadesetom veku: istraživački problemi i rezultati, knj. 12*, prir. Bogoljub Šijaković, 191–209. Beograd: Institut za teološka istraživanja.

Примљено/Received: 14. 03. 2025.

Прихваћено/Accepted: 30. 10. 2025.